

УДК 911.3

Канський В.С.

Вінницький педагогічний університет ім. М. Коцюбинського

Аналіз розвитку досліджень типології лісових ландшафтів України

Проаналізовано історію розвитку досліджень типології лісових ландшафтів в Україні, розглянуто основні переваги, недоліки та проблеми типології лісів, а також значення антропогенних лісових ландшафтів у сучасній лісовій типології. На основі аналізу праць Є.В. Алексеєва, П.С. Погребняка, Д.В. Воробйова, П.П. Кожевникова, Г.Ф. Морозова, В.М. Сукачова, М.М. Вересіна, М.А. Голубця, І.Х. Удри та ін. зроблено висновок, що типології лісових ландшафтів, зокрема, антропогенного походження не приділяється достатньо уваги, що явно впливає на їх раціональне використання.

Ключові слова: Лісові ландшафти, типологія, антропогенний ландшафт, ліс, класифікація.

Канский В.С. Проанализировано историю развития исследований типологии лесных ландшафтов в Украине, рассмотрены основные преимущества, недостатки и проблемы типологии лесов, а также значение антропогенных лесных ландшафтов в современной лесной типологии. На основе анализа работ Е.В. Алексеева, П.С. Погребняка, Д.В. Воробьева, П.П. Кожевникова, Г.Ф. Морозова, В.Н. Сукачева, М.М. Вересина, М.А. Голубца, И.Х. Удры и др. сделан вывод, что типологии лесных ландшафтов, в частности, антропогенного происхождения не уделяется достаточно внимания, что явно влияет на их рациональное использование.

Ключевые слова: Лесные ландшафты, типология, антропогенный, ландшафт, лес, классификация.

Kansky V.S. The history of the research development typology of forest landscape in Ukraine has been analyzed, considered the main advantages, disadvantages and problems of forest typology, as well as the value of anthropogenic forest landscape in modern forest typology. Based on the analysis of works E.V. Alekseev, P.S. Pogrebnyak, D.V. Vorobiev, P.P. Kozhevnikov, G.F. Morozov, V.N. Sukachev, M.M. Veresin, M.A. Golubets, I.H. Udra et al. Concluded that the typology of forest landscapes, in particular, of human origin has been overlooked, which clearly affects their rational use.

Keywords: Forest landscapes, typology, anthropogenic, landscape, forest, classification.

Наявність проблеми. На сучасному етапі розвитку та взаємодії суспільства і природи, дослідники лісів не часто звертають увагу на значимість типології лісових ландшафтів. Лісознавці не завжди у наукових працях чітко виокремлюють натуральні й антропогенні лісові ландшафти, що є важливим аргументом у подальшому розгляді їх типології функціонуванні та раціональному використанні.

Аналіз попередніх досліджень. Аналітичний огляд літератури за минулі 20-25 років показує, що типологія лісових натуральних й антропогенних ландшафтів в Україні занепала. Виділяються хіба що праці М.М. Вересіна [8], М.А. Голубця [9], І.Х. Удри [28], В.І. Білоуса [4, 5, 6].

Постановка завдання. Розглянути процес формування сучасної типології лісових ландшафтів в Україні та наукові погляди, що до її досліджень, а також перспективи розвитку типології лісових ландшафтів, у зв'язку з активним формуванням у їх структурі антропогенних лісових ландшафтів.

Виклад основного матеріалу. Значне поширення і різноманіття лісів сприяли їх поділу на типи [2]. У народі з найдавніших часів окремі лісові масиви мали свої назви: сосняк – бір, дубовий ліс – діброва, ялиновий – рамень тощо. Це зафіксовано навіть у літописах: «Б'яже около града (Києва) льси бор» [10, с. 34]. Частина цих народних назв застосовується у лісовій типології.

Перші практично обґрунтовані спроби поділу лісу на типи (категорії) зроблені лісівниками у другій половині XIX ст. У 80-х роках XIX ст. професор А.Ф. Рудзький (1888) запропонував поділ лісів на «умовні утворення» або «першообрази» чи «відділи», при цьому він пов'язував їх з характером місця розташування та ґрунтами, а також брав до уваги їх господарське значення. А.Ф. Рудзький наводить приклад семи «відділів» у лісовій дачі: 1) сосна кондова або борова на мшарині, 2) сосна мяндова на сирому ґрунті, 3) сосна болотна на мшарині, 4) ялина по раменю, 5) береза чиста та мішана, 6) хвойно-листяний ліс, 7) дуб [18, с. 75, 26].

Розвиваючи типологію А.Ф. Рудзького, відомий лісівник Д.М. Кравчинський ввів поняття «господарський тип лісу», вперше звернувши увагу на значення антропогенного чинника у їх класифікації [16]. Професор Петербурзької АН С.І. Коржинський, один із засновників фітоценології, запропонував свою типологію лісів, у котрій за основну ознаку поділу було взято склад деревостану, кущів, трав'яного й мохового покриву. Умови середовища С.І. Коржинський не враховував [15].

Закономірно, що перші спроби класифікації лісових рослинних угруповань, а не лісових ландшафтних комплексів, були зроблені ботаніками й лісівниками [3]. Значно раніше, ніж були опубліковані перші ландшафтознавчі праці, у лісознавстві започаткували своєрідний напрям у дослідженнях лісів, який з сучасних позицій можна назвати *ландшафтно-типологічним*. У його основі, тобто в основі типології лісів, було поняття типу лісу, або типу насадження, введеного в літературу Д.М. Кравчинським наприкінці XIX ст. [16]. Подібно до Д.М. Кравчинського, визначення типу насадження дав видатний лісознавець кінця XIX – початку XX ст. А.А. Крюденер. Під типом насадження він розумів «суму всіх чинників, які дають нам поняття про відомий ліс, а саме: клімат, ґрунти, інсоляцію, які визначають склад насадження, умови відновлення і характер ведення господарства» [17, с. 47].

За Г.Ф. Морозовим, вчення про типи насаджень повинно складати наукову основу лісознавства і при цьому «... лес и его территория должны слиться для нас в единое целое, в географический индивидуум или ландшафт» [23, с. 405]. Г.Ф. Морозов особливу увагу зосереджував на тому, що лісівник весь час має справу з географічними явищами, із закономірною єдністю клімату, біогеографічних умов і самої біоти. Без цього буде зовсім незрозумілою суть взаємовідношень між окремими рослинами і природними умовами. Ми опинимося «так би мовити, в бездушному середовищі» [23, с. 405].

Г.Ф. Морозов *типи лісу* вперше поділив на *основні* та *тимчасові*. Основні виникають у результаті тривалої еволюції ґрунтів і деревної рослинності: діброви на темно-сірих суглинках (ґрунтах), сосняки на супісках тощо. До тимчасових він відніс насадження, що формувалися завдяки зміні порід під впливом рубок, пожеж та інших антропогенних чинників [22]. Пізніше, у 1912 р. Г.Ф. Морозов виділив екологічну систему з п'яти чинників-лісоутворювачів: 1) внутрішні екологічні властивості деревних порід; 2) географічне середовище: клімат, ґрунт, рельєф; 3) біосоціальні відносини (тобто взаємовплив): а) між рослинами, які створюють лісове середовище, б) між рослинами та фауною; 4) історико-геологічні причини; 5) втручання людини.

Враховуючи те, що під антропогенним впливом будь-які типи лісу перетворюються у тимчасові, В.М. Сукачов запропонував поділяти їх на корінні

та похідні [27]. Цей поділ виявився більш вдалим і в подальшому знайшов застосування в антропогенному ландшафтознавстві [22].

В Україні погляди Г.Ф. Морозова сприйняли і розвивали Є.В. Алексеев [1], П.С. Погребняк [24], Д.В. Воробйов [8] та інші.

Лісотипологічні дослідження Є.В. Алексеева [1] цінні тим, що він приурочив їх до конкретного, доволі однорідного за фізико-географічними ознаками регіону поліського і лісостепового Правобережжя України. Це дало йому можливість глибше проаналізувати причини лісотипологічного різноманіття і навести детальнішу характеристику типологічних структур. Тип лісу він визначав як «сукупність лісових ділянок, подібних за кліматичними і ґрунтовими ознаками, придатних для росту подібних деревних порід, і покривом рослинних угруповань з однаковими властивостями і з однаковим застосуванням заходів з метою відновлення і вирощування лісу» [1 с. 36]. На відміну від своїх попередників, він використав бонітет як вагомий показник типу лісу і види рослинного покриву як його індикатор. Цим самим, за оцінкою П.С. Погребняка [24], Є.В. Алексеев дійшов висновку, що рослинність має бути головним критерієм для оцінки типів лісу та їхніх місцезростаювань. Йому також належить двомірна схема класифікації типів лісу «по суходолу» і «по мокрому». Вона мала вигляд «матриці», у якій по горизонталі розташовувався ряд зволоження (найсухіші, сухі, свіжі, вологі, сирі), а по вертикалі – ряд родючості (бори, субори, груди, діброви). Пізніше, у двадцятих роках минулого століття за її зразком П.С. Погребняк запропонував класифікаційну (едафічну) сітку типів лісорослинних умов, яку часто називають сіткою Алексеева-Погребняка (рис. 1).

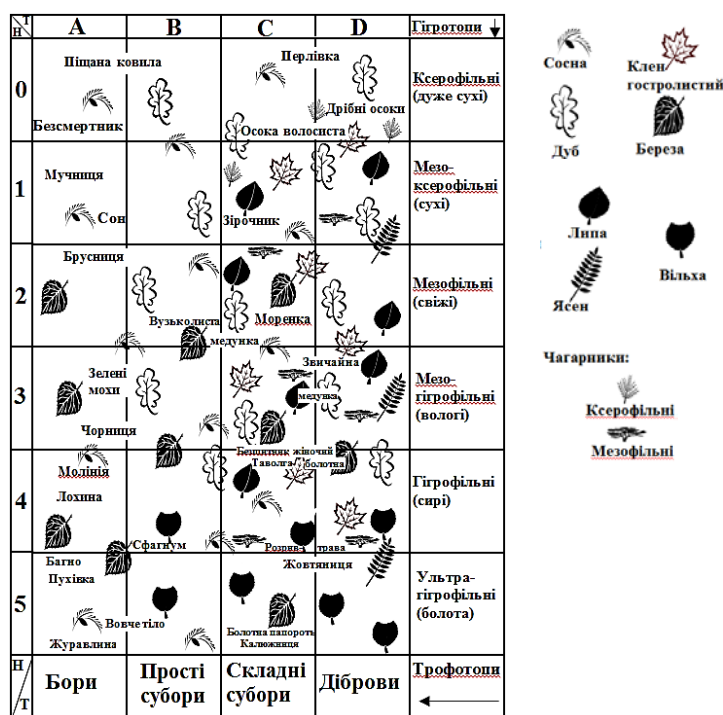

Рис. 1. Едафічна сітка (матриця) лісорослинних умов

Нанесені умовні позначення деревних порід і назви більш поширених представників наземного покриву відповідно до градацій родючості й зволоження ґрунтів [25].

З огляду на невелику типологічну різноманітність лісів Правобережжя України й відносну одноманітність його кліматичних умов, запропонована нова едафічна сітка ввібрала в себе основну різноманітність лісорослинних умов цієї території, і її можна було трактувати як класифікаційну систему.

Лісознавці Є.В. Алексєєв, П.С. Погребняк, Д.В. Воробйов, П.П. Кожевніков хоча й розглядали типи лісу як взаємопов'язану єдність типів деревостану й місця розташування, проте занадто переоцінили значення останнього в типології лісів. Більш того, П.П. Кожевніков ліси натурального й антропогенного походження відносить до одного типу лісорослинних умов: «В условиях одного и того же типа лесорастительных условий могут быть типы леса как естественной растительности (коренной тип и ряд производных), так и искусственно созданны (культуры). Сюда же относятся возникшие после вырубki леса лесосеки, пустыри, прогалины в лесу» [14, с. 11].

Суттєвий внесок у подальший розвиток ландшафтознавчої типології натуральних лісів внесли науковці школи В.М. Сукачова [27], лісових антропогенних ландшафтів – Ф.М. Мількова [19].

М.М. Вересін, вивчаючи діброви колишньої радянської імперії, зробив спробу виділити в них географічні екотипи, які він помилково назвав формами [7]. Більшу частину України та Білорусію М.М. Вересін відніс до так званої «західної форми» найбільш продуктивних дібров з найтривалішим періодом вегетації. У межах кожного з виділених географічних екотипів (форм) М.М. Вересін запропонував виділяти ще й екологічні екотипи. З ландшафтознавчого погляду, виділення екологічних екотипів є більш вдалим, бо вони тісно пов'язані з типами місцевостей. Класифікація М.М. Вересіна у порівнянні з іншими найбільш детальна. Вона охоплює майже всю різноманітність дубових лісів, але не враховує їх місцеві відміни. У цій класифікації діброви України й Білорусі відносяться до одного – Західного географо-кліматичного екотипу, у межах якого наявні різноманітні кліматичні та ґрунтові умови.

У подальшому помилка М.М. Вересіна була частково виправлена у працях В.І. Білоуса [5, 6], який при виділенні ґрунтових екотипів у дібровах більш чітко врахував особливості ландшафтних типів місцевостей та експозицію схилів. Як у М.М. Вересіна, так і в В.І. Білоуса значно більше уваги і в дослідженнях загалом і в типології лісів приділено нагірним дібровам.

Висновок. Досліджень, присвячених типології, класифікації та іншим проблемам лісових натуральних й антропогенних ландшафтів поки що мало. Частково ці проблеми розглянуто в працях В.С. Давидчука [11], Г.І. Денисика [12, 13]. Так, Г.І. Денисик, використавши теоретичні напрацювання в області антропогенного ландшафтознавства, вперше розробив класифікацію лісових (похідних і лісокультурних) антропогенних ландшафтів Правобережної України [12] та детальніше Поділля [13]. В.С. Шевченко більше уваги приділяв лісовій фітопатології та значенню антропогенного чинника у деградації лісів [29]. Цим проблемам та впливу господарської діяльності на ліси присвячено публікації А.А. Молчанова [21], Г.І. Редька [25] та ін. У зазначених та в інших дослідженнях здебільшого розглядаються загальні питання стосовно лісових ландшафтів. Недостатня увага науковців до проблеми типології антропогенних лісових ландшафтів як зараз, так і у майбутньому, сприятиме їх раціональному використанню та охороні.

Література

1. Алексеев Е.В. Об основных понятиях лесоводственной типологии / Е.В. Алексеев. – К.: Наука, 1927. – 225 с.
2. Алексеев Е.В. Типы украинского леса. Правобережье / Е.В. Алексеев. – К.: Наука, 1925. – 119 с.
3. Барон Крюденер. Основы классификации насаждений и их народохозяйственное значение в обиходе страны / Крюденер Барон // Вып. III. – Петроград Типогр. главн. упр. уделов, 1916. – 190 с.
4. Білоус В.І. Ліси Вінниччини та їх охорона / В.І. Білоус. – Одеса: Маяк, 1975. – 156 с.
5. Білоус В.І. Лісове елітне насінництво на Вінниччині / В.І. Білоус. – Одеса: Маяк, 1969. – 43 с.
6. Білоус В.І. Селекція та насінництво дуба / В.І. Білоус – Черкаси: АН Вищ. Школи України, 1994. – 266 с.
7. Вересин М.М. Леса Воронежские / М.М. Вересин – Воронеж: Ц-Ч кн. изд., 1971. – 228 с.
8. Воробьев Д.В. Типы лесов Европейской части СССР / Д.В. Воробьев – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 452 с.
9. Голубець М.А. Екосистемологія / М.А. Голубець. – Львів: Поллі, 1997. – 186 с.
10. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.
11. Давыдчук В.С. Ландшафты и их морфологическая структура / В.С. Давыдчук, Г.П. Истомина / Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 77-138.
12. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія / Г.І.Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
13. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
14. Кожевников П.П. Типы лісу та лісової асоціації Поділля / П.П.Кожевников // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 10.
15. Коржинский С.И. Некоторые данные относительно северной границы черноземной области в восточной полосе Европейской России / С.И. Коржинский // Приложение к протоколу заседания о-ва естествоиспытателей при Казан. Ун-те. – СПб, 1886. – №87.
16. Кравчинский Д.М. Лесовозращение. Основания лесохозяйственного растениеводства / Д.М. Кравчинский. – СПб.: Девриен, 1883. – 281 с.
17. Крюденер А.А. Основы классификации типов насаждений: Монография / А.А. Крюденер. – М.: МГУЛ, 2003. – 335 с.
18. Мелехов И.С. Очерк развития науки о лесе в России / И.С. Мелехов. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 206 с.
19. Мильков Ф.Н. Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения / Ф.Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1988. – 141 с.
20. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
21. Молчанов А.А. Воздействие антропогенных факторов на лес / А.А. Молчанов. – М.: Наука, 1978. – 139 с.
22. Морозов Г.Ф. О лесоводственных устроях / Г.Ф. Морозов. – М.: Гослесбумиздат, 1962. – 25 с.
23. Морозов Г.Ф. Учение о лесе / Г.Ф. Морозов. – М.-Л.: Госиздат, 1924. – 406 с.
24. Погребняк П.С. Основы лесной типологии / П.С. Погребняк. – Киев: Изд-во АН УССР, 1955. – 455 с.
25. Редько Г.И. Рукотворные леса / Г.И. Редько, И.В. Трещевский. – М.: Агропромиздат, 1986. – 240 с.
26. Рудзкій А. Руководство къ устройству русскихъ лесовъ / А. Рудзкій – 3-е изд. – Спб., 1906. – 483 с.
27. Сукачев В.И. Руководство к исследованию типов леса / В.И. Сукачев. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 320 с.
28. Удра И.Х. Хозяйственное воздействие на леса Украины / И.Х. Удра // География и природные ресурсы. – 1981. – №4. – С. 76-82.
29. Шевченко С.В. Экологическая типология в лесной фитопатологии / С.В. Шевченко // Современные проблемы лесной типологии. – М.: Наука, 1985. – С. 102-104.

Подано до редакції 27.05.2014

Рецензент – кандидат сільськогосподарських наук О.В. Дєдов